

PČELE I PČELINJI PROIZVODI TE NJIHOVA PRIMJENA U STAROME EGIPTU

BEES AND BEE PRODUCTS AND THEIR USES IN ANCIENT EGYPT

Zlatko ĐUKIĆ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Lorenza Jagera 9
31000 Osijek
zdukic@ffos.hr

Received/Primljeno: 12. 12. 2022.

Accepted/Prihvaćeno: 30. 12. 2022.

Review/Pregledni rad

UDK / UDC: 630.1(32)(091)

398.3:[638.16+638.17] (32)

Robert STUBIČAR

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Doktorand, Poslijediplomski doktorski studij
književnost i kulturni identitet
Lorenza Jagera 9
31000 Osijek
robertstubicar1@gmail.com

Sažetak

Na području plodnih rijeka kao što su rijeka Nil te Mezopotamije, pronađeni su neki od najstarijih dokaza o ljudskome uzgoju pčela i korištenja pčelinjih proizvoda. Prvi su ljudi isprva med sakupljali iz divljih košnica koje su se mogle pronaći na području plodnih riječnih dolina, da bi se kasnije i sami okušali u njihovu uzgoju. Već od najranijih razdoblja ljudi su spoznali, kako je med hranjiv, zdrav i ljekovit te je smatra jednim od najvećih darova koje je priroda podarila čovjeku, stoga je med postao jednim od najpoželjnijih luksuznih proizvoda. Upravo je motiv ekskluzivnosti vezan uz med u najranijim razdobljima ljudske povijesti te su samo oni najbogatiji ili najmoćniji imali mogućnost konzumacije istoga. Kako su se ljudska društva razvijala i kako su nastajale prve države, pčele su se počele uzgajati pod upravom centralne vlasti i lokalnih moćnika. Na području egipatske države pčelarstvo će se postaviti kao jedno od najvažnijih zanimanja. Nadalje, vrlo rano se spoznalo kako med ima brojna ljekovita svojstva te je stoga smatran jednim od najvažnijih pripravaka za borbu protiv brojnih bolesti. Uz med, stari narodi su se naveliko koristili i pčelinjim voskom, kojemu su pripisivali brojna magična svojstva. U ovome će se radu stoga govoriti o pčelarstvu u razdoblju stare povijesti na području Egipta, uključujući doba grčke i rimske okupacije. Pritom će se najviše pažnje posvetiti pčelarskim metodama, alatima, proizvodima te ekonomskoj, društvenoj, medicinskoj i magijskoj ulozi koju je med i pčelinji vosak nekoć imao. Također, kroz rad će se izdvojiti i značajna religijska uloga pčela (i njihovih proizvoda) te njihova simbolika koju su imali u religijskom i društvenom životu starih Egipćana.

Ključne riječi: Egipt, pčelarstvo, pčele, med, vosak, religija, simbol, ljekovitost

Keywords: Egypt, beekeeping, bees, honey, wax, religion, symbol, healing properties

TRENTNA OBRAĐENOST TEME U ZNANSTVENOJ HISTORIOGRAFIJI

Povijest pčelarstva i proizvodnje pčelinjih proizvoda unutar historiografije kao tema nije detaljno proučena. Glavnina istraživanja koja proučavaju povijest pčela usredotočuju se na njihov uzgoj u kasnijim vremenskim periodima, od srednjega vijeka pa nadalje, dok su istraživanja i izvori za staru povijest i antiku slabije zastupljeni. Kada se govori o istraživanju pčelarstva u staroj povijesti na svjetskoj razini, tu su najrelevantniji autori Gene Kritsky, Eva Crane, Stephen Buhmann, Hilda M. Ransome, E. Readicker-Henderson te Carole Reeves koji u svojim knjigama i radovima govore upravo o pčelama i njihovim proizvodima te o njihovoj uporabi u staroj povijesti i antici. Osim njih, postoji vrlo mali broj znanstvenika koji se bavi proučavanjem pčela u staroj povijesti, točnije starome Egiptu. Kada se uzme u obzir pčelarstvo u starome Egiptu tada su upravo ranije navedeni autori relevantni za ovu temu, pošto oni kroz svoj znanstveni rad iznose podatke vezane uz arheološka istraživanja i prijevode papirusa koji su usko vezani uz pčele. Naravno, uz strane autore, postoje i originalni tekstovi starih i antičkih autora (Strabon, Plutarh, Zenon) koji govore o pčelama i njihovom uzgoju te bi se njima trebalo također poslužiti kao izvorom informacija ukoliko su javno dostupni i prevedeni na engleski ili hrvatski jezik. Kada se pak govori o navedenim radovima antičkih autora treba napomenuti kako je teško doći do samih djela pošto se ona često nalaze u repozitorijima koji nemaju uvijek otvoreni pristup. Stoga se u slučaju ne mogućnosti istraživanja na izvornim antičkim djelima možemo prilikom istraživanja jedino poslužiti stranim autorima koji su o navedenim antičkim izvorima pisali u svojim knjigama. Nasuprot svjetskoj historiografiji, u hrvatskoj historiografiji praktički pa i ne postoji detaljan pregled pčelarstva u staroj povijesti te samim time ni u starome Egiptu. Poneki se podatci mogu pronaći u prijevodima stranih autora te kod rijetkih jugoslavenskih i hrvatskih autora. Velika većina radova i knjiga koji govore o ovoj temi, a potiču sa ovih prostora, zapravo su općeniti prikazi pčelarstva kao djelatnosti u današnjem vremenu, koji u sebi sadrže jedno do dva poglavlja koja su vezana uz opću povijest i razvoj pčelarstva. Neke od takvih knjiga su *Zlatna knjiga pčelarstva* autora Belčić i Sulimanović te različiti kraći priručnici ili znanstveni radovi koji su nastali u suradnji sa pčelarskim društvima. Prema tome, o pčelarstvu u Egiptu ili bilo kojoj drugoj civilizaciji stare povijesti, unutar hrvatske historiografije, nema dostupnih izvora kako bi se tema kvalitetno obradila te su stoga upravo strani autori jedini relevantni izvori za proučavanje ove teme. Zbog svega ranije navedenoga, kroz ovaj rad će se koristiti poglavito strani autori koji su kroz vlastita istraživanja proučavali ovu temu te originalni antički i stari izvori koji su javno dostupni i koji su prevedeni na engleski jezik.

PČELE I PČELINJI PROIZVODI TE NJIHOVA PRIMJENA U STAROME EGIPTU

Počeci odnosa između ljudi i pčela sežu u vrijeme prapovijesti gdje su lovci sakupljači »brali« med divljih pčela koje su svoje košnice pravile na plodnim medonosnim područjima. Kako se čovjek za vrijeme neolitika odlučio za postepeni početak sjedilačkog života, tako su počeli i njegovi prvi pokušaji kultivacije pčela i meda. Tako su područja plodnih riječnih dolina odabrana od neolitskih zajednica kao mjesta za izgradnju naselja, upravo zbog pregršt životinja i biljaka koji su čovjeku mogli poslužiti kao izvor hrane i potrebnih sirovina. Igram slučaja, pčele su također obitavale većim dijelom na području plodnih riječnih dolina te je njihov suživot sa čovjekom bio predodređen. Prvi arheološki dokazi o odnosu pčela i čovjeka sežu u 25. stoljeće prije Krista te su pronađeni na području plodnog polumjeseca (Kritsky 2015: 7). Iz tog su razdoblja ostala sačuvana dva cilindrična pečata na kojima su se spominjale žrtve u obliku meda posvećene hramu božici Ninhursagi, kojega je dao izgraditi sumerski kralj Gudea (Kritsky 2015: 7). Starost navedenih pečata je kasnije revidirana te se smatra kako su 300 godina mlađi, no sam spomen pčela na njima još uvijek nije bio konačni dokaz o početku kultivacije pčela na tom području. Nasuprot Mezopotamije, Egipat je oko 3000. godine prije Krista već imao vjerojatnu kultivaciju pčela i meda. Dokazi ovim tvrdnjama mogu se pronaći u činjenici da je u to vrijeme već postojao hijeroglifski znak za pčelu, koji se pojavljivao u kraljevskim titulama (Crane 1999: 162), te je na području Egipta postojala titula za osobu »Pečatnik meda« (Kritsky 2015: 7). Prema tome, ako je postojala osoba

sa titulom vezanom uz pčele, moguće je da se pčelarstvo kao zanimanje u to vrijeme već bilo ustalilo. Uz navedenu, pronađene su i titule »*Pečatnik posuda sa medom*« te »*Božanski pečatnik*« (Kritsky 2015: 7). Obje su bile vezane uz pčelarstvo i med kao luksuzni predmet kojim se hranio faraon. No, unatoč postojanju osoba sa titulama usko vezanim uz pčelarstvo diljem područja plodnog polumjeseca, fizički dokazi o uzgoju pčela datirani su tek u razdoblje Starog kraljevstva egipatske države (Kritsky 2015: 7).

Faraon Niuserra (2445.–2421. g. pr. Kr.), šesti faraon pete dinastije (Crane 1999: 163), daje izgraditi solarni hram u kojemu su pronađene slikarije koje sadržavaju najstarije prikaze košnica i pčelarstva uopće. Hram pod imenom Shesepibre (»*Zadovoljstvo boga Ra*«) (Kritsky 2015: 8) bio je najveći solarni hram svojeg vremena te je izgrađen na manjem brežuljku nedaleko polja koja su bila navodnjavana vodama rijeke Nil. Unutar hrama pronađene su brojne slikarije i reljefi te je među ostalome pronađen i reljef koji je prikazivao četiri pčelarska prizora. Na njima se nalaze prikazi devet horizontalno poredanih košnica sa zašiljenim vrhom i osoba koja sadrži ovalni objekt uz koji stoje hijeroglifski znaci koji znače »puhati« (Kritsky 2015: 10). Prema tome najvjerojatnije se radi o prikazu dimljenja pčela kako bi se one umirile i kako bi se med mogao sakupiti. Na drugome prikazu mogu se vidjeti dva muškarca kako prelijevaju med u posude te pritom odvajaju med od voska. Treći prikaz je podosta oštećen te se mogu razaznati samo dvije osobe sa posudom kao iz drugog prikaza uz riječ »cijediti«. Nasuprot trećem prikazu, četvrti je u potpunosti očuvan te se na njemu može vidjeti osoba koja pečati posudu u kojoj se nalazi med uz hijeroglif koji se prevode kao »pečačenje meda« (Kritsky 2015: 13). Prema tome, navedeni prikazi nam zapravo dočaravaju proces smirivanja pčela uz pomoć dima, njegovo odvajanje od voska, čišćenje od nečistoća i pečačenje u posude radi skladištenja i transporta. Prema interpretaciji drugih istraživača, prikaz zapravo dočarava miješanje meda sa nekom vrstom alkohola kako bi se proizvela medovača, no zasad se ne zna sa sigurnošću jesu li stari Egipćani proizvodili navedenu vrstu pića. Egipat je kao jedna od prvih civilizacija vrlo rano uspjela utemeljiti državno uređenje sa svim potrebnim organima vlasti. Zbog toga ne treba čuditi kako su, ranije navedeni pojedinci kao što je »*Pečatnik meda*«, bili dio državnog aparata koji se brinuo za jedan od najvažnijih luksuznih proizvoda tog vremena. Navedena titula se pronalazi u tekstovima iz vremena prve dinastije, što znači da je utemeljenjem egipatske državnosti došlo i do službenog utemeljenja pčelarstva kao zanimanja. Dokaz uskoj vezi države i pčelarstva može se pronaći u grobnici Nykara, visokog dužnosnika iz vremena faraona Niuserra, koji je uz mnoštvo titula nosio i onu koja je glasila »*Nadzornik svih pčelara*« (Hammad 2018: 4) te »*svećenik boga Ra u Shesepibreu*« (Kritsky 2015: 16-17). Prema tome, pčelarstvo je kao zanimanje na području Egipta imalo golem značaj pošto je jedan od najmoćnijih pojedinaca Starog kraljevstva imao titulu koja mu je pripisivala pravo nadzora nad svim pčelarima kao jednim od najvažnijih radnika toga vremena. Pčelarstvo je u egipatskoj državi imalo veliki značaj kroz sva razdoblja, izuzev međurazdoblja koja su bila okarakterizirana kao kaotična razdoblja iz kojih nema mnogo sačuvanih natpisa i spomenika zbog ne postojanja ujedinjene središnje državne vlasti.

Dolaskom Srednjeg kraljevstva pčelarstvo se iznova počinje pojavljivati u tekstovima i slikarijama. Prvi spomen pčelarstva u Srednjem kraljevstvu potiče iz vremena Senusreta III. (1870.–1831. g. pr. Kr.). Naime, u njegovoj piramidi kod Dahshura pronađeni su reljefi koji prikazuju dvije skupine od četiri košnica naslaganih jedna pored druge sa zašiljenim vrhovima (Kritsky 2015: 23). Prema tome, oblik košnica ostao je nepromijenjen kao i u razdoblju Starog kraljevstva te su jedina novina bili pronađeni pečati sa motivima pčela. Tako se na pronađenom pečatu u obliku skarabeja iz vremena trinaeste dinastije mogu iščitati hijeroglifi koji se prevode: »*Glavni pčelar, kraljev poznanik*« (Kritsky 2015: 24). Prema tome, titula koju je Nykara imao u vremenu Staroga kraljevstva postojala je i u Srednjem kraljevstvu te uloga pčelara i meda u egipatskom društvu nikako nije oslabila. Na lokalitetu kod Kahuna, gradiću usred Fayumske oaze, pronađena je cilindrična posuda gline datirana oko 1900 godine prije Krista, u kojoj se nalazila manja količina pčelinjeg voska, peludi i dijelovi stražnjih nogu pčela (Crane 1999: 164). Pronađena posuda bila je 38cm duga te promjera 9-7cm, pritom je na tanjem dijelu posuda imala ojačane stijenke (Crane 1999: 164). Moguće je kako se ova posuda koristila za prijevoz pčelinjih proizvoda, ali je također moguće kako se ovdje radi o još jednoj vrsti košnice cilindričnog oblika. Med se spominje i u poznatom egipatskom epu o Sinuheu, koji je datiran u vrijeme vladavine Amenemhata III. (1831.–1786.

g. pr. Kr.) (Hammad 2018: 5) U epu tako za egipatske zemlje stoji »*Obilne su bile njihove količine meda, izdašna su bila njihova ulja*« (Simpson 2003: 58). Dolaskom Drugog Međurazdoblja i prodora Hiksa važnost meda se održala te je u vremenu Novoga kraljevstva pčelarstvo doživjelo procvat.

Jedan od najvažnijih prikaza pčelarstva iz Novoga kraljevstva pronađen je u Amenhotepovoj grobnici u obliku slikarije (Kritsky 2015: 28). Na njoj se može vidjeti pojedinac koji drži posudu sa gorućim tamjanom te ga nalik daru prinosi pčelama. Naime dim se kao i danas koristio za umirivanje pčela, no Egipćani su smatrali kako su pčele, kao i sve svete životinje zahtijevale žrtve, te su prinostili tamjan kao dar i pritom interpretirali njegov umirujući utjecaj na pčele kao činjenicu da su pčele zadovoljne ovim darom. Vrlo je moguće da su Egipćani umirujući utjecaj dima na pčele otkrili stoga sasvim slučajno prilikom vjerskih rituala u kojima bi se pčelama prinosili razni darovi, među ostalima i tamjan (Kritsky 2015: 29). Drugi značajni prikaz pčelarstva i meda pronađen je u grobnici Rekhmire (Hammad 2018: 6) koji je obnašao dužnost vezira za vrijeme vladavine faraona Tutmozisa III. (1479.–1425. g. pr. Kr.) Kao vezir, Rekhmire je pod svojom nadležnošću imao i dužnost uprave nad svim pčelarima te stoga ne čudi kako su upravo u njegovoj grobnici pronađeni slikovni prikazi sa motivima pčela i meda. Na zidovima njegove grobnice se tako mogu pronaći prikazi tri košnice duguljasta oblika sa jednim ravnim i sa drugim zakrivljenim krajem koje su naslagane jedna na drugu (Crane 1999: 30). Nasuprot ranijih prikaza, košnice se razlikuju po obliku i po tome što stoje na povišenoj podlozi. Sudeći prema sivoj boji košnica, vjeruje se kako su bile izrađene od sušenog blata (Kritsky 2015: 30). Uz ravni kraj, za koji se vjeruje da je bio stražnji, nalaze se dvije osobe, jedna sa posudom iz koje izlazi dim, dok druga izvlači saća iz košnice i postavlja ih u posudicu. Lijevo od ovog prikaza mogu se vidjeti i dodatne posude i osoba koja najvjerojatnije odvaja med od saća, odnosno od voska. Nadalje, na prikazu se mogu vidjeti i dvije osobe koje pečate dvije polovice posude, koja je korištena kao standardna jedinica meda prilikom trgovine, ali i prilikom prikupljanja poreza. Navedeni prikazi su zapravo dio veće slikarije u čijem središtu se nalazi vezir Rekhmire i natpis »*primanje uah-žita i meda u riznici hrama, te pečačenje svih dragocjenosti u (kući Amunovoj), u njegovom uredu Nadzornika Tajni*« (Kritsky 2015: 33). Prizori pronađeni u grobnici vizira Rekhmire pokazuju kako je u pčelarstvu Novoga kraljevstva došlo do promjena naspram ranijih razdoblja, pošto su košnice bile drugačijeg oblika te su stajale na povišenoj podlozi. Također, ovaj prikaz je prvi za kojega se sa sigurnošću može reći da prikazuje korištenje dima kao sredstva za umirivanje pčela. Na zidovima grobnice pronađena je i pjesma kćeri Rekhmire za potrebe jedne zabave, skupa sa slikarijama na kojima se vidi torta koja je sadržavala med. Navedena pjesma spominje med kao način za lirsko izražavanje i opisivanje nečega što je izrazito slatko: »*Mala egipatska smokva, koju je zasadila vlastitom rukom, slala je svoj glas kako bi pričala. Cvrkutanje koje dolazi iz njenih ustiju, slatko je kao med kao med.*« (Simpson 2003: 321). Sudeći prema tome Egipćani su bili itekako upoznati sa okusom meda, no torte koje su u sebi sadržavale med mogli su si priuštiti samo najbogatiji članovi egipatskog društva, kao što je to bio vezir Faraona, Rekhmire. Uz grobnicu Rekhmire, pronađene su i brojne druge grobnice državnih činovnika iz ovog razdoblja koje su u sebi sadržavale slikarije sa prikazima košnica, pčela i dobivanja meda. Jedan od zaključaka koji se može izvući sa svih pronađenih slikarija jest da se med skladištio u standardiziranim posudama u obliku dijamanta čiji dizajn dugo ostaje nepromijenjen. Navedene posude mogu se vidjeti u prikazima kao zatvorene i kao otvorene posude u kojima se nalaze saća sa medom (Kritsky 2015: 39-40). Diljem Egipta pronađeni su samo rijetki arheološki nalazi u kojima se mogla potvrditi prisutnost meda. Tako je u Tutankamonovj (1336.–1327. g. pr. Kr.) grobnici pronađena posuda sa natpisom *stph* (vrsta meda), no prema tvarima u njoj se nije moglo sa sigurnošću utvrditi da je unutra bio med (Crane 1999: 166). Nasuprot tome, u poljoprivrednom muzeju u Dokki, čuvaju se posude u kojima su pronađeni tragovi peludi lucerne i drugih leguma, kupusnjače i ruže sa područja Sinaja, što ukazuje na prisutnost meda (Crane 1999: 166). Sudeći prema slikovnim prikazima, egipatski pčelari bi se koristili cilindričnim košnicama koje bi se slagale vodoravno jedna na drugu te bi pčelar pritom saća vadio sa stražnje strane košnice, pošto se na prednjoj stranici nalazio otvor kojim bi se pčele koristile za ulaz i izlaz iz košnice (Crane 1999: 170). Pčelari bi pritom koristili dim kako bi umirili pčele te se pritom ne bi koristili nekim posebnim alatima, nego bi se pčelar koristio ili vlastitim rukama ili oštrim kamenom koji bi se pričvrstio na duži štap (Crane 1999: 170). Na slikarijama diljem

Egipta pčelari nisu bili naslikani prilikom korištenja nekih posebnih alata te se stoga može zaključiti da je velik dio posla bio rađen ručno ili alatima dvostruke namjene.

Važnost pčelarstva ostala je nepromijenjena i u vremenu 19. dinastije i faraona Setia I. (1294.–1279. g. pr. Kr.) koji je dao izdati proglas na kamenoj steli na kojemu stoji kazna za sve koji se ogriješe o krađu kraljeva zlata i imetka koji je bio čuvan u njegovu hramu u gradu Abydosu. U proglasu stoji i kako je Seti I. u hramu u Abydosu posjedovao zlato, srebro, kraljevsko platno, tamjan i med »*bez ograničenja u brojanju*« (Hammad 2018: 8). Ukoliko je Seti I. stvarno posjedovao toliku količinu meda, tada je pčelarstvo u njegovo vrijeme bilo osposobljeno za masovnu proizvodnju pod upravom centralne vlasti. Najstarije sačuvane košnice pronađene su na lokalitetu Tel Rehov te potiču iz vremena dvadesete dinastije (Kritsky 2015: 43). Sam lokalitet nalazi se u današnjoj Palestini, no u vrijeme Setia I. pripadao je domeni egipatske države. Pronađene košnice bile su cilindrična oblika, nalik košnicama sa slikarija iz grobnice vizira Rekhmire. Košnice su bile 80 centimetara duljine i promjera od 40 centimetara te su bile poslagane po tri jedna na drugu u paralelnim redovima (Kritsky 2015: 43). Same košnice bile su izgrađene od pečene gline i sijena te je njihovom kemijskom analizom bila utvrđena prisutnost i pčelinjeg voska. Iako je područje Tel Rehova jedno vrijeme pripadalo Egiptu, ne može se sa sigurnošću zaključiti da su pronađene košnice bile iste ili slične onima koje su korištene u Egiptu, no vjerojatno je kako su bile slične, pošto su tadašnji narodi često koristili upravo takav oblik košnica (Kritsky 2015: 43). Sam lokalitet Tel Rehov je sadržavao oko stotinu košnica koje su prema procjenama godišnje mogle proizvoditi između tristo i petsto kilograma meda te između pedeset i sedamdeset kilograma pčelinjeg voska (Mazar i Panitz-Cohen 2007: 211). Navedena količina ne ukazuje da se ovdje radilo o proizvodnji za potrebe konzumacije lokalnog stanovništva, nego da se med proizvodio na jednoj većoj industrijskoj razini kako bi se njime moglo koristiti u različite svrhe.

Osvajanjem Egipta od strane Aleksandra Velikog započinje novo razdoblje egipatskog pčelarstva koje će u konačnici oblikovati Grci i Rimljani. Upravo iz ovog razdoblja potiču posljednji slikovni i reljefni prikazi pronađeni na području Egipta. Tako se u hramu božice Hathor u Denderi nalazi reljef koji prikazuje Kleopatru VII. (51.–30. g. pr. Kr.) te Ptolomeja XV. (44.–30. g. pr. Kr.) poznatog i pod nadimkom Cezarion, vjerojatnog sina Julija Cezara, ispred kojih se nalaze dvije velike posude sa medom (Kritsky 2015: 63). Same posude izgledaju kao obične darovne posude u kojima bi se prinostili darovi vladarima ili drugim moćnim pojedincima, no pošto se između posuda nalaze pčele može se pretpostaviti kako su one bile ispunjene medom. Smrću Kleopatre, Rim preuzima izravnu vlast u Egiptu te upravu nad cjelokupnim egipatskim gospodarstvom. Pošto je Egipat u to vrijeme bio žitnica Rimskog carstva, Egipatska se poljoprivreda nastavila snažno razvijati. Osim što je Egipat hranio Rim poljoprivrednim proizvodima, druge djelatnosti kao što su pčelarstvo su također bile poticane i dodatno razvijane. Tako Strabon govori da su krokodili u Krokodilopolisu bili hranjeni mesom, žitom i mješavinom vina, mlijeka i meda (Strabo 2014: knjiga XVII, poglavlje I. Glava 38). Nasuprot Strabonu, Plutarh govori kako su Egipćani konzumirali med za vrijeme festivala, što potvrđuju i papirusi iz četvrtog stoljeća koji govore o medu i kolačima sa medom kao poslasticama koje bi se jele u vrijeme festivala (Plutarch 1936: *Moralia* V, glava 68). Iako je tradicionalna egipatska država sa svojom religijom i kulturom tijekom četvrtog stoljeća naše ere doživjela svoj kraj, pčelarstvo se u Egiptu održalo do našeg vremena uz veliku količinu pčelara koji se koriste tradicionalnim tehnikama uzgoja pčela i meda kao i njihovi preci iz vremena Staroegipatske države.

Pčele su kroz čitavu povijest Egipta bile prikazivane na slikarijama i reljefima, no također se o njima pisalo i u obliku hijeroglifa. Najstariji znakovi koji su reprezentirali pčele pronađeni su u Abydosu te su datirani u vrijeme prve i druge dinastije (Kritsky 2015: 66). Konačan hijeroglifski oblik, pčela dobiva u vremenu treće dinastije te ostaje gotovo pa nepromijenjen sve do kraja egipatskog doba. Hijeroglif za pčelu sadržavao je stilizirani prikaz pčele na kojemu se jasno mogla vidjeti glava pčele, dva ticala, definirano tijelo sa dva velika krila koja su se širila prema gore uz istaknute vene koje su se širile po njima, detaljno prikazani abdominalni dio pčelinja tijela uz žalac koji je bio zakrivljen (Kritsky 2015: 66). Hijeroglif za pčelu se najčešće mogao pronaći uz hijeroglif za šaš i dva polukruga što bi značilo »*n-sw-bit*« odnosno »*Onaj od šaša/trske i pčele*« ili »*Kralj Gornjeg i Donjeg Egipta*« (Crane 1999: 170).

Na taj način bi se oslovljavalo vladare Egipta u ranijim razdobljima egipatske povijesti sve dok se nije razvila tradicija davanja mnogobrojnih kraljevskih titula i imena vladarima. Hijeroglifski znak za pčelu koristio se i u obliku *n-sw-bjty* što bi u prijevodu značilo »onaj koji je ujedinio dvije zemlje« ili »onaj koji je sjedinio šaš/trsku sa pčelom« (Hammad 2018: 1). Pčela je stoga predstavljala osobu vladara, ali i jednu od dviju egipatskih zemalja (Donji Egipat). Egipćani su najvjerojatnije uzeli pčelu kao simbol Donjeg Egipta odnosno područja delte Nila upravo zbog toga što je navedeno područje bilo bogato pčelama i ostalim insektima. Hijeroglif za pčelu se stoga vezao uz različita značenja te je mogao označavati osobu vladara, kraljevstvo, samu pčelu, med, ili pak pčelara.

Govoreći o pčelarima treba napomenuti kako se još uvijek ne zna sa sigurnošću kako je pčelarstvo bilo organizirano na državnoj razini egipatske države. Vjerojatno je kako su pčelari bili organizirani te se njima upravljalo od strane državnih činovnika kao što je to bio već ranije spomenuti Nykara »Nadzornik svih pčelara« iz razdoblja Srednjeg kraljevstva. Sudeći prema sačuvanim titulama i imenima može se razaznati kako su u Egiptu postojali pčelari, vrhovni pčelari, nadzornici pčelara i nadzornici svih pčelara u državi, pečatnici meda, sakupljači meda i pčelari koji su bili uposleni od strane hramova (Kritsky 2015: 76). Pčelari su pčele uzgajali u košnicama te su na taj način dolazili do meda, no postojale su i grupe pčelara koje su med sakupljale iz divljih košnica koje su se mogle pronaći na području delte Nila. Zanimljivo je kako su u vremenu dvadesete dinastije sakupljači meda dobivali zaštitu od strane strijelaca, što govori u prilog tome kako je med bio iznimno važno i skupocjeno dobro (Kritsky 2015: 77). Pčelari su mogli raditi u suradnji sa hramovima ili sa državom te bi jedna osoba bila glavni pčelar dok bi jedna ili više osoba bilo zaduženo za sakupljanje, pečačenje i skladištenje dobivenog meda. Upravo zbog uske veze bogova sa medom, odnosno božanske gladi za medom, hramovi su imali potrebu pošljavati pčelare ili pak osposobiti vlastite svećenike pčelarskom zanatu kako bi imali med za potrebne rituale i proizvodnju medicinskih pripravaka (Buchmann 2005: 8-9). Pojedinaac je mogao posjedovati nekoliko košnica, ali i nekoliko stotina ili pak tisuća, čemu svjedoči i papirus iz arhive Zenona gdje se govori o Samosu koji je posjedovao 5000 košnica raspoređenih u nekoliko noma (Kritsky 2015: 78). Nadalje iz iste arhive potiče i izrazito zanimljiv dokument koji svjedoči redovitom premještanju pčela u 3. stoljeću prije Krista: »Zenone, pozdrav od pčelara Arsinoitske nome. Pisao si o magarcima, koji bi trebali doći u Philadelphiu i raditi deset dana. No, sada je osamnaesti dan kako oni već rade, a košnice su još uvijek na poljima, vrijeme je da ih se vrati kući, ali mi nemamo magarce s kojima bi ih prenijeli. Porez kojega plaćamo kralju nije mali. Seljaci nas već upozoravaju te kažu »Pustiti ćemo vode i spaliti trsku, ako ne maknete košnice izgubiti ćete ih«. Molimo te, ako vam je to po volji, da nam pošaljete magarce, kako bismo ih (košnice) mogli maknuti. I nakon što ih maknemo, doći ćemo sa magarcima kada ih budeš trebao. Želimo ti puno uspjeha!« (Edgar 1920: 23). Sudeći po tekstu, Egipćani su ponekad premještalili svoje pčele kako bi one mogle proizvoditi što više meda. Također, ako je proces premještanja pčela bio poznat u trećem stoljeću prije Krista, zasigurno je bio poznat i ranijim generacijama pčelara. Sam proces bi podrazumijevao postavljanje košnica na brod koji bi se slao nizvodno rijekom Nil te bi pčele mogle kontinuirano prikupljati med kako se cvatnja širila sa juga prema sjeveru Egipta (Ransome 2004: 23). Unatoč tome, čvrsti dokazi o raširenosti ove prakse i o razdoblju kada se ona pojavila zasad nisu pronađeni. Osim Zenonova arhiva, pronađeno je i mnoštvo različitih papirusa koji su na sebi sadržavali podatke o pčelama. Tako se zna da je u jednom pismu iz trećeg stoljeća prije Krista, sa područja Fayuma, bilo riječi o uvozu meda u Egipat iz grčkih pokrajina kao što su Rodos i Atena (Crane 1985: 33). Navedeni med je bio predmet uvoza sigurno zbog posebnih svojstava koje je posjedovao i kojega domaći egipatski med nije mogao nadomjestiti. Također, iz ovog vremena potiču dokumenti koji govore o razmjerima proizvodnje meda u doba grčke i rimske okupacije Egipta. Tako u pismu datiranom u polovicu trećeg stoljeća prije Krista stoji izjava: »Već za vremena oca sadašnjeg kralja posjedovali smo 1000 košnica koje smo dali u najam« (Crane 1985: 33). Prema tome, onodobna proizvodnja meda u vremenu Ptolomejevića sadržavala je pčelare koji su imali preko 1000 košnica što govori u prilog tome kako je u ovo vrijeme proizvodnja meda na području Egipta bila na masovnoj razini. To ne treba čuditi s obzirom na to da su pčele u Egiptu skupa sa svojim proizvodima bile statusni simbol i poželjna roba od samih početaka egipatske državnosti te je stoga razumljivo da je vremenom proizvodnja meda u Egiptu rasla

s obzirom na veliku potražnju. U prilog proizvodnji meda u Egiptu je išla i klima te sam okoliš koji su pčelama nudili pregršt bilja za oprašivanje i stvaranje meda.

Proizvedeni med klasificirao se s obzirom na boju i čistoću te se zna kako je postojao *stf/stph* med (svijetli med), *dsrt/deshert* (crveni ili pustinjski med) i *pw-g mh-tt* med za kojega se ne zna točno kakve je vrste bio (Crane 1999: 165-166). Pčelari su bili dužni ispunjavati kvote kao i ostali poljoprivrednici te su porez plaćali u naturi, u ovome slučaju u medu. Sam med bi se čuvao u posudama koje su vrlo vjerojatno imale natpise nalik etiketama te pečate što govori u prilog tome kako se proizvodnja meda nadgledala i pokušavala standardizirati (Kritsky 2015: 79). Vrijednost meda se kroz egipatsku povijest mijenjala, no unatoč tome med je bio proizvod koji se smatrao luksuzom te je manji dio stanovništva mogao uživati u njemu. Medom se najviše hranio faraon i kraljevska obitelj te visoki državni činovnici koji su si ga mogli priuštiti, no med se mogao dobiti i u obliku plaće za državnu službu čemu govori u prilog i slučaj iz devetnaeste dinastije gdje na steli iz kamenoloma Silsilah stoji popis dobara koje su kraljevi glasnici i stjegonoše dobivali za plaću »*dobar kruh, meso vola, vino, slatko ulje, (maslinovo) ulje, mast, med, smokve, riba i povrće svaki dan*« (Kritsky 2015: 84). Nasuprot tome, obični radnici u rudniku za plaću ne bi dobivali med nego obična dobra kao što su kruh pivo, voće, povrće i meso. Unatoč tome, ponekad bi i obični radnici dobili manju količinu meda kao plaću što govori u prilog tome kako je u kasnijim razdobljima egipatske države, proizvodnja meda u Egiptu bila izrazito razvijena (Ransome 2004: 23).

Stari Egipćani su razumjeli kako pčele imaju usku vezu sa cvijećem čemu svjedoči i papirus Salt 825 koji govori »*Čim su sve pčele bile stvorene, njihov posao na cvijeću svih polja je započeo*«, no unatoč tome izgledno je kako Egipćani nisu bili upoznati sa procesom oprašivanja i peludi (Kritsky 2015: 85). Egipćani su bili izvrsno upoznati sa okusom meda i njegovom uporabom u jelu kao sladilo te njegovom uporabom u medicini. Med se u hrani koristio kao zaslađivač te se često miješao u vino. Samo su bogati Egipćani imali mogućnosti uključiti med u svoju prehranu bogatu žitaricama, voćem, povrćem, mesom, mlijekom, vinom i pivom dok bi velika većina stanovništva živjela od žitarica i piva. Prosječna životna dob u vremenu starog Egipta bila je 30 do 36 godina dok su rijetki, kao faraoni Pepi II. (2278.–2184. g. pr. Kr.) i Ramzes II. (1279.–1213. g. pr. Kr.) živjeli preko 80 godina upravo zbog kvalitetnije prehrane (Kritsky 2015: 89). Nasuprot ulozi meda u prehrani, njegova uloga u medicini bila je izrazito značajnija. Liječnici koji su liječili Egipćane bi u procesu liječenja koristili brojne molitve i obrede različitim iscjeliteljskim božanstvima, no također bi se služili i ljekovitim preparatima.

Najznačajniji preživjeli izvor koji govori o egipatskoj medicini je papirus iz drugog stoljeća, autora Klementa iz Aleksandrije, u kojemu se u šest knjiga govori upravo o medicini (Kritsky 2015: 90-91). Navedena knjiga se sastoji od brojnih papirusa u kojima se govori o preko 900 različitih metoda liječenja od kojih oko 500 koriste med kao sastojak za liječenje respiratornih problema, probavnih problema i parazita (Kritsky 2015: 91). Osim kao lijek, med se u medicini koristio i kao vezivni sastojak koji bi potaknuo rad drugih sastojaka lijeka ili kako bi se poboljšao okus lijeka. Nadalje, osim meda, vosak se također koristio u medicini čemu također svjedoče sačuvani papirusi. Vosak se koristio kao vezivno sredstvo u lijeku, kao lijepilo za zavoje ili kao aktivni sastojak kod probavnih smetnji (Kritsky 2015: 91). Vezano uz medicinu i higijenu treba napomenuti kako stari Egipćani nisu poznavali sapun kakvog mi poznajemo danas, no koristili su se pilingom za kožu na bazi kalcita u prahu, crvenog natrona, soli i meda (Reeves 1992: 18). I bogati i siromašni Egipćani su veliku pozornost posvećivali higijeni i pranju, te su se prali redovito prije svakog obroka te stoga ne treba čuditi kako su poznavali veliki broj ulja, pomasti i pilinga za kožu (Reeves 1992: 18). Primjeri liječenja sačuvani su i na Ebers papirusu, na kojemu stoji kako se med koristio za liječenje zatvora. Mlijeko i magareće smokve bi se pomiješale sa medom koji bi se prije toga prokuhao i procijedio te u papirusu stoji, kako je lijek znao biti toliko učinkovit da se pacijentu znao dogoditi i prolaps anusa (Kritsky 2015: 92). Med je korišten i kod učestalog mokrenja, ali i kod ginekoloških poteškoća odnosno kao kontraceptiv. Med bi se miješao sa prirodnim sodom (natran), kiselim mlijekom i krokodilskom balegom koja se mogla zamijeniti sa gumom bagrema (Reeves 1992: 53). Drugi primjer kontracepcije podrazumijevao je miješanje meda sa mljevenim bagremom, rogačem i datuljama kako žena ne bi mogla začeti idućih tri godine (Kritsky 2015: 92). Oba lijeka unosila bi se

vaginalno te je poznato kako guma bagrema i kiselost ukiseljenog mlijeka imaju spermicidna svojstva, što znači kako su ovi tretmani vjerojatno bili učinkoviti (Kritsky 2015: 92). Nadalje, med se koristio i za liječenje otvorenih rana i opekline, za zaustavljanje krvarenja kod obrezivanja te je smatran učinkovitim lijekom za smanjenje upalnih procesa. Uz navedene tretmane, med se koristio i kao lijek kod problema sa očima i kod stomatoloških poteškoća. Ako bi netko imao problema sa zuboboljom, preporučilo bi mu se korištenje mješavine bilja, minerala i ulja koji bi se pretvorili u pastu i nanijeli na područje oko bolnog zuba (Kritsky 2015: 93).

Naravno, uz svako liječenje i korištenje meda kao lijeka, egipatski liječnici bi se koristili i magičnim inkantacijama i molitvama uz pomoć kojih bi zazivali iscjeljujuće moći pojedinih bogova. Med je korišten i u borbi sa parazitima te se tako za borbu sa glistama koristilo bilje koje se ranije kuhalo u medu. Pritom bi svećenik zazivao bogove kako bi podario snagu oboljelome da povрати snagu i izbaci gliste iz tijela uz pomoć lijeka (Kritsky 2015: 93). Magija je u Egipatskoj medicini bila sveprisutna te su se onodobni liječnici koristili njome u svakom zahvatu. Svaki oblik liječenja bio bi praćen magijskim inkantacijama i molitvama što se može vidjeti i u liječenju katarakta. Prilikom liječenja katarakta liječnik bi izradio melem od kornjačina mozga i meda koji bi se nanosio na oči uz izgovaranje magičnih čini izlječenja (Kritsky 2015: 94). Primjer liječenja otvorene rane medom može se pronaći na papirusu Edwin Smith na kojemu stoji: »Prilikom pregleda osobe koja ima otvorenu ranu na glavi koja je prodrta do kosti trebaš položiti svoju ruku na ranu kako bi ju prepipao i osjetio njezin puls. Ako je pritom kost lubanje neozlijedena, da nema osjetne perforacije, tada trebaš vezati svježe meso za ranu sa dva komada tkanine kako bi izvršio kompresiju na ranu te ju nakon toga tretiraj sa masti i medom svaki dan dok ne zacijeli.« (Breasted 1930: 118). Med bi pri ovom postupku zbog svojih antibakterijskih svojstava sprječavao infekciju rane. Drugi postupak koji treba izdvojiti sa istog papirusa govori sljedeće: »Ako pregledavaš osobu koja ima iščašen kralježak u vratu, tada mu trebaš reći da pogleda dolje prema svojim grudima. Kada to učini, vidjeti ćeš koliko je ozljeda bolna i odrediti ćeš koliko je situacija ozbiljna. Iščašeni kralježak bi trebao pokrivati svježim mesom prvoga dana liječenja. Nakon toga, terapija bi se trebala sastojati od mazanja bolnog područja medom svaki dan.« (Breasted 1930: 319). Med bi prilikom ovog postupka djelovao protuupalno na iščašeni kralježak te bi na taj način uspješno pospješio oporavak pacijenta. Kroz ova dva primjera je vidljivo kako su neki od postupaka starih egipatskih liječnika mogli biti uspješni upravo zbog svojstava koje med ima, poglavito njegovog protubakterijskog i protuupalnog djelovanja prilikom liječenja. U istom se papirusu spominje i lijek za opekline koji se sastojao od tkanine umočene u med, koja se stavljala na opečeno područje (Buchmann 2005: 214). Uz brojne medicinske primjere koji su navedeni na papirusu Edwin Smith, med se navodi i kao sastojak u egipatskoj kozmetici. Naime stari Egipćani su voljeli koristiti šminku za lice te bi se oko očiju koristila smjesa od meda i malahita smrvljenog u prah. Zanimljivo je pak kako se ova ista smjesa koristila i za liječenje bolesti očiju kao što je konjunktivitis (Buchmann 2005: 214). Na taj način su Egipćani koristili istu pomast za različite svrhe, kao šminku i kao lijek.

Magija i religija bile su sveprisutne u egipatskoj svakodnevnici te stoga ne treba čuditi kako se vjerovalo da med ima brojna magična svojstva. Egipćani su tako vjerovali da je med nastao iz oka boga Ra te je on zato morao imati brojne moći (Kritsky 2015: 94). Med se često nazivao »suzama boga Ra« što se može iščitati i iz tadašnjih religijskih spisa: »Kada Ra plače, voda koja teče iz njegova oka pada na tlo i pretvara se u pčele radilice. One rade u cvijeću i drveću svih vrsta te tako vosak i med stvaraju« (Readicker-Henderson 2009: 23). Ne treba čuditi kako je za stvoritelja pčela odabran upravo bog Ra koji se u egipatskoj religiji veže uz pojmove stvaranja i davanja života. Takvom vjerovanju su pridonosila svojstva meda pošto je med svojom slatkoćom činio svaki lijek ili hranu ukusnijom te je svojom ljepljivošću mogao ostati zalijepljen za ranu u obliku melema. Mnogi Egipćani su također vjerovali da u trenutku smrti, pojedinac prestaje živjeti kao čovjek te njegova duša poprima oblik pčele (Readicker-Henderson 2009: 23). Kada se govori o povezanosti pčela sa egipatskim panteonom tada treba napomenuti da je prije boga Ra, pčela bila vezana uz božanstva Neith, Nut, Min i Hathor (Kritsky 2015: 95). Božica Neith se prvi puta spominje u vremenu prve dinastije (Kritsky 2015: 95). Kao božica smatrana je stvarateljicom svega živoga, svih ljudi i bogova te joj je bio posvećen hram u gradu Saisu koji su Egipćani nazivali

per-bit, »*Kuća pčele*«. Nasuprot njoj, božica Nut je bila božanstvo neba te je također potekla iz vremena prve dinastije. Nut se spominje u tekstovima piramida kao osoba koja ima moć pretvaranja u pčelu »*O Nut, ti si se pokazala kao pčela; ti imaš moć nad bogovima...*« (Kritsky 2015: 97). Uz božice, božanstvo vezano uz pčele bio je i Min kojega se smatralo bogom seksualne potencije i plodnosti (Kritsky 2015: 97). Minu bi se prinosili darovi u obliku meda, te su njegovi hramovi upošljavali pčelare i svećenike kako bi prikupljali divlji med (Baumgartel 1975: 29). Min je također smatran i gospodarom divljih pčela (Baumgartel 1975: 29). Posljednje božanstvo koje je bilo vezano uz pčele i med bila je božica Hathor. Hathor se smatrala majkom i suprugom boga Ra koji je s njom začeo dijete, odnosno samoga sebe te je na taj način učinio Hathor iznova svojom majkom (Kritsky 2015: 99). Vjerojatno je zbog toga bila zabranjena konzumacija meda za vrijeme njezinog festivala u Denderi. Med se često konzumirao na brojnim svečanostima i festivalima posvećenima bogovima ili faraonu, osim ako konzumacija meda nije bila izravno zabranjena od strane nekog božanstva kao što je bio slučaj sa božicom Hathor. U kasnijim razdobljima egipatske države, u vremenu Grka i Rimljana, med se i dalje koristio u brojnim svečanostima. O tome piše i Diodor Sicilski koji je živio u vremenu Augusta (Ransome 2004: 25). Diodor piše o svetom biku Apisu u Memphisu, Mnevisu u Heliopolisu, ovnu od Mendesa, lavu od Leotopolisa i krokodilu Crocodilopolisa koji su svi čuvani u svetim oborima gdje su se za njih brinuli svećenici koji su ih hranili kolačima od najfinijeg brašna, mlijeka i meda (Ransome 2004: 25). Još jedan zanimljivi religijski ritual vezan uz med veže se uz boga Thota. Naime Thot je kao božanstvo smatran izumiteljem hijeroglifa i gospodarom knjiga i učenja te bi se tijekom njegova festivala, održavanog na devetnaesti dan prvog mjeseca godine, njegovi svećenici i učenici pozdravljali riječima »*Slatka je istina*« te bi pritom Thotu prinosili med kao dar (Plutarch 1936: *Moralia* V, glava 68). Prema tome, med je kroz čitavu egipatsku povijest bio usko vezan uz religiju, rituale, svečanosti i brojne festivale kojima su Egipćani slavili svoje vladare i bogove kojima su se molili.

Uz med, jedan od najvažnijih pčelinjih proizvoda za Egipćane je bio pčelinji vosak. Pčelinji vosak se u Egiptu koristio u religijske svrhe, medicini, kao lijepilo, kao sredstvo za balzamiranje, kao izvor svjetla (gorivo) i kao sredstvo za stvaranje umjetničkih djela (statua). Za Egipćane je pčelinji vosak naizgled imao magična svojstva, voda na njega nije imala utjecaja, ne mijenja boju, ne može vremenom izgubiti oblik te ga se može oblikovati na višim temperaturama. Upravo su zbog toga od njega bili izrađivani manji kipovi koji su mogli ostati sačuvani tisućama godina. Nažalost nije poznat proces uz pomoć kojega su Egipćani sakupljali pčelinji vosak te se prvi spomen sakupljanja voska javlja tek u vremenu rimske okupacije Egipta. Tako rimski autor Columella (Kritsky 2015: 105) u prvome stoljeću govori, da Egipćani zdrobljeni pčelinji vosak, saće i med stavljaju u veliku posudu koja se djelomično punila vodom. Nakon toga bi se voda grijala do ključanja i sadržaj posude se cijedio kroz sijeno ili trsku kako bi se uklonile veće nečistoće. Kako se voda polagano hladila tako bi se vosak počeo taložiti na vrhu posude gdje bi ga se onda jednostavno izgrabilo. Što se sporije voda hladila to je kvaliteta voska bila veća (Kritsky 2015: 105). Na koji su način Egipćani cijedili tekućinu iz posude nije poznato, no moguće je da su se koristili, umjesto slame ili trske, nekom vrstom tkanine ili platna kako bi se tekućina očistila od nečistoća. Gotov proizvod, vosak, Egipćani bi tada najčešće koristili za dobivanje svjetla, odnosno kao svijeće. Također, vosak se koristio i kao lijepilo, što se može vidjeti u procesu izrade srpova, gdje bi se oštrica srpa lijepila na dršku upravo uz pomoć pčelinjeg voska (Kritsky 2015: 106). Vosak bi se koristio i u procesu izrade umjetnina tako što bi se od njega radio prvi kalup prije nego bi li se lijevalo zlato u željeni oblik. Osim zlata, voštani su kalupi korišteni i u proizvodnji metalnih predmeta od bronce, bakra i srebra (Lobban 1994: 162-163). Prilikom proizvodnje metalnih predmeta, Egipćani bi napravili voštani kalup koji bi se obložio glinom u koji bi se tada nalijevao tekući metal te bi vosak uslijed visoke temperature u potpunosti izgorio i nestao (Lobban 1994: 162-163). Na taj način je upravo vosak omogućio postojanje egipatske metalurške industrije te Egipćanima otvorio put u metalno doba. Zbog toga što je vosak bio vodootporan miješao se sa bojom kojom bi se premazivale vanjske strane brodova, dokaz tom postupku može se pronaći u pronađenim brodovima datiranim u 3. stoljeće prije Krista (Kritsky 2015: 106). Unatoč tome što je vosak imao brojne praktične upotrebe, Egipćani su ga ipak najviše cijevali zbog njegovih magičnih moći. Naime, Egipćani su kao i brojni drugi stari narodi vjerovali da će,

ako netko napravi figuricu osobe te ju uništi, učiniti nešto našao toj osobi u stvarnome životu (Ransome 2004: 24). Od voska bi se zato proizvodile figurice neprijatelja, kao što je to bio bog Seth u egipatskoj mitologiji, te bi se figurice zapalile i puštale da gore sve dok od njih ne ostane ni traga (Kritsky 2015: 109). Upravo zato što su se voštane figurice palile, vrlo mali broj njih je ostao sačuvan do današnjih dana. Figurice su mogle biti u obliku bogova, osoba ili životinja, ovisno o tome koga se smatralo neprijateljem i zašto. Prilikom paljenja figurica izgovarale bi se i magične riječi koje su davale dodatnu moć magičnome činu te su mu osiguravale uspjeh. Figurice su se mogle zapaliti da bi se pojedincu ostvarila i neka želja, tako je pronađena i čarolija »vezivanja ljubavnika« uz pomoć koje bi se mogla osvojiti nečija ljubav paljenjem muške ili ženske voštane figurice (Kritsky 2015: 113). Med se također spominjao i u vjenčanim zakletvama te je tako ostala zakletva gdje se suprug obvezuje svojoj budućoj supruzi riječima: » Uzimam te za ženu i obećajem ti godišnju dostavu 12 posuda meda« (Readicker-Henderson 2009: 23). Popularnost voska je vremenom rasla te su Rimljani u doba okupacije Egipta proširili uporabu meda i voska u procesu mumifikacije. Tako se u to vrijeme sarkofag znao pečatiti korištenjem pčelinjeg voska kako bi se spriječio prodor zraka i propadanje tijela pokojnika (Lobban 1994: 160). Uz navedeno voskom su se ponekad premazivale oči, uši i nos pokojnika tijekom procesa mumifikacije (Lobban 1994: 160). Također u nekim se tekstovima govori i o medu kao sredstvu za konzervaciju mumija gdje bi se pokojnika pokopalo u sarkofag koji bi se ispunio medom, a navodno je sam Aleksandar Veliki na samrti zatražio da ga se upravo tako pokopa (Lobban 1994: 160). Takvi se navodi zasad ne mogu smatrati istinitima, pošto na području Egipta zasad nisu pronađeni takvi slučajevi pokapanja.

ZAKLJUČAK

Sudeći prema podatcima koji su prikazani kroz rad, može se zaključiti kako su pčele skupa sa svojim proizvodima bile od golemog značaja za sve sastavnice egipatske države, ali i društva. Upravo zato se pčelarstvo krenulo razvijati već od najranijih dana egipatske državnosti te su faraoni i visoki državni činovnici držali kontrolu nad cijelom pčelarskom djelatnošću. Pčele su od samog utemeljenja egipatske države postale jednim od državnih simbola, poistovjećivale su se sa faraonskom vlašću te im je dodijeljena i mitska uloga u egipatskoj religiji. Pčele su smatrane djecom boga Ra, koji ih je stvorio, te su zajedno sa svojim proizvodima smatrane onodobnim luksuzom koji su si samo rijetki mogli priuštiti. Kroz veliki dio egipatske povijesti med su mogli konzumirati samo faraon i visoki državni moćnici te se šira konzumacija meda među populacijom Egipta javlja tek u kasnijim razdobljima egipatske državnosti. Egipatski pčelari su izrađivali cilindrične košnice od sušenog blata koje bi pak slagali jedne na drugu, gdje bi pritom jedan kraj košnice služio za ulaz i izlaz pčelama, dok bi pčelar sa druge strane imao pristup košnici i saću. Osim uzgoja u košnicama, Egipćani su sakupljali i divlji med. Pritom se može zaključiti kako je med bio izrazito cijenjen i smatran luksuznim proizvodom i zbog činjenice da su sakupljači divljeg meda uz sebe imali oružanu zaštitu u obliku strijelaca. Nadalje, smatra se i kako su upravo Egipćani otkrili umirujući utjecaj dima na pčele. Vjerojatno je kako su do tog otkrića došli sasvim slučajno, prinoseći žrtve pčelama, te su tada uvidjeli kako dim od prinošenih žrtava ima umirujući učinak na pčele. Samo pčelarstvo kao zanimanje se kroz egipatsku povijest nije značajno mijenjalo te se održalo gotovo pa u istom obliku kroz dugi niz stoljeća. Manjak inovacije se pritom ne mora nužno gledati kao na nešto negativno, nego je vjerojatno da su Egipćani smatrali kako su dostatno opremljeni za proizvodnju meda te stoga nisu imali potrebe za dodatnim novitetima. Unatoč tome što sama djelatnost nije doživjela inovacije, sam obujam proizvodnje meda i voska je kroz stoljeća rastao da bi dosegao svoj vrhunac u vremenu grčke i rimske okupacije. Upravo izvori iz ovog razdoblja govore o pčelarima koji su imali na raspolaganju stotine ili tisuće košnica, što govori u prilog tome kako su kroz stoljeća pčelari, pod budnim okom države, radili na povećanju proizvodnje pčelinjih proizvoda. Nadalje, može se zaključiti kako su pčelinji proizvodi imali široku upotrebu u egipatskom društvu, tako se med koristio najviše u medicini, religijskim ritualima i prehrani, dok se vosak pak koristio od medicine, izrada figurica i mumifikacije pa sve do bojanja brodova bojom koja je u sebi sadržavala vosak kako bi brod postao vodootporan. Egipatsko društvo je stoga bilo premreženo brojnim različitim načinima uporabe

pčelinjih proizvoda, no medicina je u tome daleko prednjačila. Kroz pronađene pisane i slikovne prikaze zasad je poznato preko 500 različitih lijekova koje su konzumirali stari Egipćani, a koji su u sebi sadržavali med kao jedan od sastojaka. Kao i sve u Egiptu, Egipćani su pčelama i njihovim proizvodima pripisivali brojna magična svojstva te su ih vrlo rano integrirali i u religiju te kult brojnih božanstava. Osim unutar države, Egipćanima je med igrao ulogu i u vanjskoj politici te su brojni susjedni narodi u sklopu plaćanja danka morali egipatskom faraonu davati i med. Tako se zna da su Reteni (narod sa područja današnje Sirije) bili dužni plaćati danak u dobrima, među kojima je bio i med, egipatskom faraonu Tutmozisu III. (1479.–1425. g. pr. Kr.) (Ransome 2004: 25). Prema tome jasno se može zaključiti kako je med u Egiptu, kroz čitavu njegovu povijest bio jedan od najtraženijih proizvoda te da su pčele bile jedne od najviše cijenjenih i štovanih bića. Upravo zato su se diljem Egipta organizirala brojna slavlja i festivali na kojima bi se konzumirao med i slavili bogovi zaštitnici pčela. Pčele su za Egipćane bile bića koja su imala mogućnost stvaranja magičnih proizvoda kao što su med i vosak te je upravo med bio jedan od sastojaka koji se uvijek nalazio na stolu faraona. Faraon kao osoba, koja je u svojem imenu nosila simbol pčele kao dokaz vladavine nad ujedinjenom egipatskom zemljom, je ujedno simbolizirala i spoj ovozemaljskog i božanskoga života, života koji bi u Egiptu jednostavno bio nezamisliv bez pčela.

POPIS LITERATURE

1. Baumgartel, Elise J. 1975. "Some Remarks on the Origin of the Titles of the Archaic Egyptian Kings." *Egypt Exploration Society* 61: 28-32
2. Breasted, James Henry. 1930. *The Edwin Smith surgical Papyrus published in facsimile and hieroglyphic transliteration with translation and commentary in two Volumes*. Chicago, Illinois: The university of Chicago press.
3. Buchmann, Stephen. 2005. *Letters from the Hive*. New York: Bantam Book.
4. Crane, Eva and Graham, A.J. 1985. "Bee Hives of the Ancient World 1." *Bee World* 66: 23-41
5. Crane, Eva. 1999. *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group.
6. Edgar C.C. 1924. "Selected Papyri from the Archives of Zenon." *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* XXIV: 17-52
7. Hammad, Manal B. 2018. "Bees and Beekeeping in Ancient Egypt." *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 15: 1-16
8. Hirst, Jon J. 2001. *The Story of Sinuhe (1850)*. OER History Primary Sources. pristupljeno 2. srpnja 2023. <https://stars.library.ucf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1006&context=oerhistory-all>
9. Kritsky, Gene. 2015. *The Tears of Re Beekeeping in Ancient Egypt*. Oxford USA: Oxford University Publishing.
10. Lobban, Richard. 1994. "Bees in Ancient Egypt." *Anthrozoös* 7: 160-165
11. Mazar, Amihai i Panitz-Cohen, Nava. 2007. "It is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov." *Near Eastern Archaeology* 70: 202-219
12. Plutarch. 1936. *Moralia V. with an English Translation by Frank Cole Babbitt*. Cambridge: MA. Harvard University Press (LCL 306), London: William Heinemann Ltd. pristupljeno 2. srpnja 2023. <https://static1.squarespace.com/static/539af6bee4b0cef061847e36/t/5fb2b67f78707a71da53208d/1605547649111/Plut.+Is..pdf>
13. Ransome, Hilda M. 2004. *The Sacred Bee In Ancient Times and Folklore*. Mienola, New York: Dover Publications, INC.
14. Readicker-Henderson E. 2009. *A Short History of the Honey Bee Humans, Flowers, and Bees in the Eternal Chase for Honey*. Portland, London: Timber Press.
15. Reeves, Carole. 1992. *Egyptian Medicine*. Buckinghamshire: Shire Publications LTD.
16. Simpson William Kelly. 2003. *The literature of ancient Egypt An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. New Haven & London: Yale University Press.
17. Strabo. 2014. *The Geography of Strabo Volume III (of 3) Literally Translated with Notes*. Project Gutenberg. pristupljeno 2. srpnja 2023. <https://www.gutenberg.org/files/44886/44886-h/44886-h.htm>

SUMMARY

Some of the oldest evidence of human beekeeping and the use of bee products was found in the area of fertile rivers such as the River Nile and Mesopotamia. The first people collected honey from wild beehives that could be found in the vicinity of fertile river valleys, and later they tried their hand at cultivating bees themselves. Already from the earliest times, people have realized that honey is nutritious, healthy and medicinal, and it was considered one of the greatest gifts that nature has given to man, therefore in ancient times, honey has become one of the most desirable of luxury products. It is precisely the motif of exclusivity associated with honey in the earliest periods of human history, and only the richest or most powerful had the opportunity to consume it. As human societies developed and the first states emerged, bees began to be cultivated under the direction of the central government and local rulers. On the territory of the Egyptian state, beekeeping will be established as one of the most important professions. Furthermore, it was recognized very early on, that honey has many medicinal properties and it was therefore considered one of the most important remedies for fighting numerous diseases. In addition to honey, the ancient peoples also used beeswax, to which they attributed many magical properties. This paper will therefore talk about beekeeping in the period of ancient history in Egypt, including the later era of Greek and Roman occupation. Most of the attention will be paid to beekeeping methods, tools, products and the economic, social, medical and magical role that honey and beeswax once had. Also, the paper will highlight the significant religious role of bees (and their products) and their symbolism in the religious and social life of the ancient Egyptians.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen XVIII. / Broj 18
Zagreb – Samobor 2022.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnik / Co-publisher: Ekohistorijski laboratorij Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska www.ffzg.unizg.hr; <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/>

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute, Žiga Zwitter

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić – president/predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Sorbonne-Paris, Francuska), Marija Benić Penava (Dubrovnik), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hozjan (Maribor, Slovenija), Egidio Ivetić (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), [Karl Kaser](#) (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordana Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Honolulu, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Matija Zorn (Ljubljana), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

UDK oznake članaka / Article's UDC markups:

Ivica Zvonar

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić, Domagoj Tončinić

ISSN 1849-0190 (Online) ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2023.

Adresa uredništva / Mailing addresses:

Hrvoje Petrić (editor/urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz djelomičnu potporu Grada Koprivnice

Print partially supported by the City of Koprivnica

Na naslovnici / Cover:

Jarun Lake (present state, post-renovation in the 1980s) in relation to the course of the Sava River in the 18th and 19th centuries (base map: Bing)

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT – AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA